

Əsmər Mustafa
ADU

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZÖNÜLƏRİN VƏ SÖZÖNÜLÜ BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏDQIQI (DİAXRONİK ASPEKTDƏ)

Açar sözlər: sözünü, nitq hissələri, köməkçi nitq hissələri, qrammatik kateqoriya, sintaktik funksiya

Keywords: preposition, parts of speech, functional parts of speech, grammatical category, syntactic function

Ключевые слова: предлог, часть речи, служебные части речи, грамматическая категория, синтаксическая функция

İngilis dili hind-Avropa dilləri ailəsinin german dilləri qrupuna daxildir və buna görə də onun qrammatik quruluşu da bu nöqteyi-nəzərdən izah edilməlidir. Qrammatik quruluş deyərəkən qrammatik kateqoriya və qrammatik vasitələrdən də danışılmalıdır. Dünya dillərinin ən mühüm qrammatik kateqoriyalarından biri hal kateqoriyasıdır. Baxmayaraq ki, ingilis dili analitik dillərə aiddir, bu dildə hal kateqoriyası morfoloji baxımdan çox kasıbdır: ingilis dilində isimlərdə cəmi 2, şəxs əvəzliliklərində isə 3 hal mövcuddur. İngilis dilində hal kateqoriyası az olduğuna görə, isim və ya əvəzlilik ilə digər nitq hissələri arasında əlaqəni təmin etmək üçün sözönlərindən istifadə olunur.

Dünya dillərinin əksəriyyəti, o cümlədən ingilis dilinin lüğət tərkibi ənənəvi olaraq nitq hissələri adlanan müəyyən leksik-qrammatik siniflərə ayrılır.

Bir sıra dilçilər nitq hissələrini müxtəlif siniflərə ayırmışlar. Sözlərin nitq hissələrinə belə ayrılması üçün əsas prinsiplər L.V.Şerba tərəfindən işlənmiş və uzun müddət mövcud olmuşdur. Leksik məna, morfoloji forma və sintaktik funksiya bu prinsiplərə daxil edilmişdir. Müxtəlif dil tədqiqatçıları sözlərin nitq hissələrinə bölünməsi problemi ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Bir çox dilçilər nitq hissələrini morfoloji, semantik, sintaktik xüsusiyyətlərə əsasən qruplaşdırıb. Bəzi dilçilər isə nitq hissələrini yalnız qrammatik qrup olduğunu söyləmiş və onları morfoloji forma və funksiya baxımından şərh etmişlər. Üçüncü qrup isə belə fikir irəli sürür ki, nitq hissələri sözlərin qrammatik qruplarıdır, lakin onlar ümumiləşmiş qrammatik məna ilə fərqlənir.

Oruc Musayevin fikrinə görə, müasir ingilis dilində beş cəhətə, yəni sözün leksik mənasına, morfoloji əlamətinə, semantik roluna, əlaqəyə girmə xüsusiyyətinə və əsas düzəltmə xassəsinə görə sözlər aşağıdakı nitq hissələrinə bölünür: isim, sifət, say, əvəzlilik, fel, zərf, vəziyyət bildirən sözlər, modal sözlər, nida, artıqlıq, sözönlü, bağlayıcı, ədat [1, s.12].

Digər dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də nitq hissələri dildə və nitqdə oynadığı rola görə bir-birindən fərqlənir. Onlardan bəziləri, məsələn, isim, sifət, fel və s. həm leksik, həm də qrammatik mənaya malikdir. Məhz buna görə də onlar müstəqil cümlə üzvü kimi çıxış edir və müstəqil funksiya daşıyır. Bu sözlər müstəqil nitq hissələri adlanır.

Digər qisim sözlər, məsələn, artıqlıq, söznü, bağlayıcı və s. müstəqil mənaya malik olmadığı üçün cümlədə müstəqil üzv ola bilmir və onlar köməkçi nitq hissələri adlanır.

Dilçilikdə nitq hissələrinin müstəqil və köməkçi nitq hissələrinə bölünməsinə baxmayaraq, onların arasında dəqiq sərhəd olmadığı göstərilir.

V.N.Jiqadlo, İ.P.İvanova, L.L.İofikin “Müasir ingilis dili” əsərində qeyd edilən bölgünü nəzərdən keçirsək, biz nitq hissələri haqqında deyilən fikirləri daha aydın başa düşə bilərik. Müəlliflər nitq hissələrinin üç xüsusiyyətə əsasən fərqləndiyini qeyd edərək, müasir ingilis dili üçün sintaktik xüsusiyyətin rolunu vurğulayır və bəzən nitq hissələrini iki xüsusiyyətə əsaslanaraq fərqləndirilməsinin mümkün olduğunu qeyd edirlər [2, s.15]. Onlar köməkçi nitq hissələrinə söznülərini də daxil edirlər. Köməkçi nitq hissələri əsas nitq hissələri ilə müqayisədə sayca azdır. Ümumiyyətlə, bu nitq hissələri cümlə üzvləri arasında əlaqə yaradan, nominasiyada iştirak etməyən söz qruplarıdır, yəni onlar əşya, hadisə, hərəkət və s. adlandırmır [2, s.16].

Müxtəlif sistemli dillərdə dil vahidlərinin müxtəlif baxımından öyrənilməsi cümlə üçün tikinti materialı hesab edilən söznülərinin müqayisəli təhlili üçün geniş imkanlar yaradır. Söznülərinin müasir metodlar vasitəsilə araşdırılması buna sübutdur. Keçən əsrin ümumi dilçiliyində söznüləri ayrıca müstəqil nitq hissəsi kimi qəbul olunmurdu, müasir dilçilikdə isə eyni dil daxilində, istərsə də müxtəlif sistemli dillərin müqayisəsi zamanı onların ifadə vasitələri nəzərə alınaraq, söznülərin uyğun dövrlərdə öyrənilməsi daha məqsədyönlü hesab olunur. Şübhəsiz, bu vaxta qədər söznülərinə dair müxtəlif dillərin materialları əsasında bir sıra elmi əsərlər, dissertasiya və monoqrafiyalar yazılmış, onların özünəməxsus xüsusiyyətləri, növləri haqqında əhəmiyyətli fikirlər irəli sürülmüşdür.

Müxtəlif sistemli dillərdə söznüləri bir-birindən fərqli şəkildə yarandığından onların ifadə vasitələri başqa-başqadır. Müqayisəli təhlil nəticəsində məlum olur ki, söznülərinin modelləri hər bir dilin qrammatik quruluşuna tabe olduğuna görə, onlarda səciyyəvi xüsusiyyətlər meydana çıxır [3, s.22].

A.İ.Smirtski söznülərini ayrıca nitq hissəsi deyil, zərfin tərkibində bir qrup kimi nəzərdən keçirməyi mümkün hesab edir [4, s.23]. O, söznülərinin zərflərlə oxşar olduğunu və bir çox hallarda zərflərlə omonim olması fikrinə əsaslanır. Lakin onun bu fikri ilə razılaşmaq olmaz, çünki:

1) söznülərinin işlənməsi zərflərin işlənməsindən fərqlidir.

2) bir çox söznüləri zərflərlə omonim deyil. Məsələn, *to, at, for, from, among, of, into, etc.*

3) söznüləri ilə zərflər omonimdirsə, bu konversiya nəticəsində baş verir, bu da digər nitq hissələri üçün də səciyyəvidir.

Qeyd etdiyimiz bu xüsusiyyətlərə görə söznüləri əsas nitq hissələrinə daxil edilmir. B.S.Xaymoviç və B.İ.Roqovskaya əsasən, əsas nitq hissələrinə xas olan keyfiyyətlər var ki, onlar söznülərinə aid deyil. Bunlara sözdüzəddici ünsürləri, qrammatik kateqoriyaların mövcudluğu, onların hər hansı cümlə üzvü kimi işlənməsi daxildir. Söznülər belə xüsusiyyətlərə malik deyildir.

Söznüləri adətən üç əsas əlamətinə görə müəyyən edilir:

1) Sözü köməkçi sözdür, belə sözlər müstəqil sintaktik funksiyaya malik olmur, ona görə də cümlə üzvü kimi çıxış edə bilmir.

2) Sözü müstəqil mənalı sözlər arasında tabelilik əlaqəsi ifadə edir.

3) Sözü mütləq substantivdən əvvəl işlənir, sağ tərəfdə isə həmişə ya isim, ya da ismin sintaktik ekvivalenti kimi çıxış edən söz durur [5, s.25].

İngilis dilində sözü birləşmələr müxtəlif təzahür formaları, mövqeyi və modellərinə görə bir-birindən fərqlənir. German dilləri qrupuna daxil olan analitik quruluşlu ingilis dilində sözüləri köməkçi nitq hissəsi olmaqla birləşdiyi substantiv ünsürlü dilin leksik və sintaktik səviyyələrində ifadə vasitəsi kimi çıxış edir [6, s.79-80]. İngilis dilində dilçilər (H.Suit, O.Yespersen, R.Hadlston, S.Çoker, E.Veyner, C.Korbet, Ə.Redford, O'Daud, E.N.Aksyonenko, B.A.İlyiş, A.Reyman) tərəfindən verilən təriflərə istinad edərək, belə bir ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, sözülər söz birləşməsi tərkibində isim və ya digər sözlər arasında tabelilik kimi sintaktik əlaqəni ifadə edən köməkçi sözlərdir [7, s.22-25]. İngilis dilində sözülər cümlədə sözlər arasında, əsasən sintaktik əlaqənin vasitəsi kimi fəaliyyət göstərir. Sözüləri cümlədə müstəqil rol oynamadığından köməkçi funksiyalarına görə köməkçi sözlər kimi təhlil edilir [1, s.215-227].

İngilis dilində sözülərin geniş təsnifatını verən Poutsma sözü müstəqil tərkiblərdə sözülərin sintaktik rolu məsələsinə toxunmayaraq, onu nə idarə edən, nə də idarə olunan söz ilə əlaqələndirir. Onun fikrincə, söz birləşməsində sözü müstəqil ikitərəfli münasibətləri və yerinə yetirdiyi semantik-sintaktik funksiyalar cümlə üzvləri arasındakı münasibətlərin ifadə vasitəsilə bağlı bir sıra səciyyəvi cəhətlərin aşkar olunması üçün zəmin yaradır. Sözü sintaktik qrupun iki üzvü arasındakı münasibətləri bildirərək, həm iki tərəflə bağlı ola bilər, buna görə də o, həm asılı olduğu komponentlə, həm də sözü müstəqil birləşməni təşkil edən komponentlə məna əlaqəsinə girir [8, s.709-811].

R.Kverk, S.Qrinbaum, C.Liç, Y.Svartvik ingilis sözü müstəqilərini ayrıca “prepositional phrases”, fəslində söyləmə tərkibində tədqiq edir, tutduğu mövqeyi və mənasına görə onların sintaktik funksiyalarını göstərir. Müəlliflərin fikrincə, belə söyləmələr “sözü” ilə “komplement” adlanan tərkib hissələrindən ibarətdir. Belə birləşmələrin ikinci hissəsini ya “isim”, “cümlə” və ya “cərund” kimi komponentlər təşkil edir. Sözü müstəqil ifadə etdikləri mənalara sözü müstəqil söyləmələr (prepositional phrases), feli söyləmələr (verb phrases), ismi söyləmələr (noun phrases), sifət söyləmələri (adjective phrases), zərf söyləmələri (adverb phrases) kimi təsnifatda izah edilir [9, s.657-664]. R.Kverk və digər həmmüəlliflər məkan, zaman, ölçü, istiqamət, instrumentallıq (alət), səbəb, nəticə, məqsəd, tərz, vasitə, agentivlik (icraçı) və s. mənalara semantik kateqoriya və sintaktik funksiyaların qovuşması ilə yaranan sintaktik konstruksiyalarda araşdırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dilçilər sözü müstəqil sadalanan mənalara söz birləşmələrindən təcrid olunmuş şəkildə tədqiq etmirlər. Onlar bu və ya digər sözü müstəqil mənalara lüğət və leksikoqrafik mənbələrdə olduğu kimi ayrıca məqalədə deyil, bir mənanın müxtəlif sözü müstəqil və birləşmə vasitəsilə ifadə olunmasını göstərir. Belə ki, müsbət mövqə və məntəqə mənasında məkan bildirən (*at, to*); nisbi mövqə bildirən (*over, under*); fəza, məkan mənasını bildirən (*by, inside, with, near (to), close to, opposite, between, among, amongst, amid, around, round, about*); keçid məkanı bildirən

(*over, under, behind, across, through, past*); məkanda hərəkətlə istiqamət bildirən (*up, down, along, across*); zaman bildirən (*at, on, in, by*) sözönülər ilə yanaşı müddət davamlılığı (*for, during, over, all, through, throughout, from....to, until, up to, before, after, since, till, between...and, by*); eyni zamanda vaxt, tezlik, davamlılıq bildirən ifadələrin sözönüsüz işlənməsi yolları; səbəb-məqsəd bildirən (*because of, on account of, for, from*); məqsədyönlü (*for, to, at*) sözönüləri; mənbə, mənşə bildirən (*from*); tərz bildirən (*in....manner, like, with*); vasitə və instrumentallıq (alət) bildirən (*in, with, without*); müşayiət: (*with*); dəstək və ziddiyət bildirən (*for, with, without*); güzəşt bildirən (*in spite of, despite, for all, with all*); aidyyəət bildirən (*with reference to, with regard to, as for*); istisna və əlavə mənasını bildirən sözönülər sintaktik konstruksiya tərkibində izah olunur. Bununla yanaşı, fel və sifət ləksemləri ilə işlənən tamamlayıcı (complement) komponent kimi çıxış edən sözönülü sözləmlərin (prepositional phrases) təhlili də verilir [9, s.673-716].

Ədəbiyyat

1. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası, Bakı, 1996, 392 s.
2. Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л. Современный английский язык, М., Изд. лит. на иностр. яз., 1956, 350 с.
3. Виноградов В.В. Русский язык. М.-Л., 1947, 784 с.
4. Смирницкий А.И. Морфология английского языка М.: Изд. лит. на иностр. Яз., 1959, 440с.
5. Умаева Л. А. Глаголы с закрепленными предлогами в современном английском языке. АКД, Баку, 1966, 23с.
6. Yunusov D., Khanbutayeva L. Comparative Typology of the English and Azerbaijani Languages. Baku: Mutarjim, 2008, 222 p.
7. Huddleston R., Pullum G.K. The Cambridge Grammar of the English Language. Cambridge University Press, 2002, 1860p.
8. Poutsma H.A Grammar of Late Modern English. Part II, sect. 2, Groningen: Noordhoff: 1926, 846
9. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J.A. Comprehensive Grammar of the English Language. London and New York: Longman, 1987,1779p.

Summary

Analysis of prepositions and prepositional phrases in the English language (from diachronic aspect)

This article focuses on the study of prepositions in the English language. Various linguists studied the prepositions from different points of views. Although each approach varies from each other, mainly prepositions were studied according to their lexical, morphological and syntactical functions.

Резюме

Анализ предлогов и предложных фраз на английском языке (с диахроническом аспектом)

Эта статья посвящена изучению предлогов в английском языке. Различные лингвисты изучали предлоги с разных точек зрения. Хотя каждый подход отличаются, друг от друга в основном были изучены предлоги в соответствии с их лексическими, морфологическими и синтаксическими функциями.

*Rəyçi: dos. L.Süleymanova
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
03.02.2017-ci il tarixli iclasının
05 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 06.02.2017